

Antonio Gramsci[1]

Attilio Monasta[2]

Nem egy olyan olasz értelmiségit tart számon az európai történelem, aki börtönben vagy száműzetésben vetette papírra legjobb esszéit. Minél jelentékenyebbek voltak ezek a gondolatok és tettek kulturális és oktatási szempontból, üzeneteiknek annál több elnyomásban és torzításban volt része.

Ahogy Tommaso Campanella (1568-1638) huszonhétéves börtönbüntetése alatt írta meg az első olasz utópiát (*La città del sole*), úgy börtönben születtek Antonio Gramsci legfontosabb vázlatai is az értelmiség oktatási és politikai szerepéről. Ezek a 2848 kézzel sűrűn teleírt oldalból álló jegyzetek később 'Börtönfüzetek' *(Quaderni del carcere)* néven váltak ismertté. [Gramsci, 1975]

Az eredetileg az olasz értelmiség történetének kritikai elemzése szándékával íródott mű próféciának bizonyult. Próféciának Gramsci saját művének és üzenetének sorsáról és arról, ahogy mások látják ezt az életművet.

Gramsci elemzése alapján sok olasz értelmiségire igaz volt (és talán még ma is igaz), hogy legismertebb és legpozitívabb teljesítményük 'kozmopolita', azaz univerzális és ebből adódóan fontosabb a Nyugat vagy éppen a globális világ számára, mint magának Olaszországnak. Ennek oka pedig abban rejlik, hogy a hagyományos értelemben vett kulturális-intellektuális teljesítmény és a politikai vezetés Olaszországban élesebben válik szét, mint más európai országokban.

Az oktatás az a terület, ahol elmélet és gyakorlat, kultúra és politika összefonódik és ahol az intellektuális kutatások és eredmények társadalmi és politikai cselekvéssel kapcsolódnak össze. Mindazonáltal az oktatás e két aspektusának megkülönböztetése, olykor akár szembeállítása, nem példa nélkül való, és a kultúra és a tudomány ideológiai célú felhasználása gyakran egyszerre hat a kulturális fejlődés oktatási és politikai hatásainak 'semlegesítése', illetve a hatalom háziasított elméletek – azaz 'ideológiák' – által történő 'igazolása' irányába. A tudományágaknak és kutatási területeknek hagyományos felosztása és megkülönböztetése által kijelölt kereteken belül nehéz az „oktatás" mibenlétének meghatározása, hiszen az oktatás felöleli a gyermek iskoláztatását a bölcsődétől az egyetemig.

Gramscit mindazonáltal nem pusztán az alapján a néhány oldal alapján tekinthetjük „népnevelőnek", amelyeken közvetlenül a hagyományos értelemben vett iskoláról és oktatásról szól, hanem azért is, mert Gramsci mondanivalójának magja, sőt írásainak célja alapvetően és túlnyomórészt – a nevelés.

Antonio Gramsci gyermekkora és fiatalsága időben egybeesik az olasz ipari és gazdasági fejlődés első szakaszával. Az olasz társadalom sajátosságainak ellenére (észak és dél markáns különbségei, a vallások, a dialektusok, a hagyományok sokfélesége, a különböző idegen hatalmak hosszú ideig tartó uralma, végül, de nem utolsósorban a Rómában székelő katolikus egyház dominanciája) a XX. század elején az ipari és pénzügyi világ komoly erőfeszítések tett Olaszország középeurópai mintára történő modernizálására. A tudomány, a technológia és az oktatás poziti-

vista megközelítésével párhuzamosan a 'munka tudományos megszervezése' (taylorizmus az ipari termelésben), illetve a kultúra és az oktatás tudományos megszervezése indult meg Giolitti[3] kormányzásának idején. Az első világháború előtt egy rövid időre a társadalmi béke korszaka köszöntött Olaszországra, amelynek lehetőségét a XIX. század végének reakciós kormányai teremtették meg a gyarmatosításra hivatkozva. Az árát pedig az Amerikába és Ausztráliába kivándorló dél-olaszok fizették meg.

Gramsci Szardínián született, Olaszország egyik legszegényebb régiójában, mely – ahogy ez szigetek esetében gyakran előfordul – erős kulturális identitást őriz. Saját nyelvvel, történelemmel, kultúrával rendelkezik, amely jelentősen különbözik a piemontiakétól, akik Torinóból uralkodtak a Szárd Királyság felett. Torinóban megkezdett egyetemi tanulmányait anyagi és ismétlődő egészségügyi problémái miatt kénytelen volt felfüggeszteni. Akkoriban Torino volt az olasz iparosítás központja és itt alakultak meg az olasz munkásosztály első jelentős szervezetei.

Gramsci újságíróként és színházi tudósítóként kezdte politikai és oktatási tanonckodását az első világháború idején. Gyakran vett részt a szakszervezeteket és a szocialista pártot tömörítő *Confederazione Generale del Lavoro* gyűlésein. A háborút követően itt, a „vörös" Torinóban indítja útjára két lapját, az *Ordine Nuovo*-t és az *Unità*-t azzal a nem titkolt céllal, hogy hozzájáruljon az ipar és a háború által világra hívott munkásosztály képzéséhez.

Az *Ordine Nuovo* leggyakrabban visszatérő témái tartozott a „munka tudományos megszervezése" (taylorizmus, fordizmus) és a képzés tudományos megszervezése közötti összefüggés. E kapcsolat kérdése, melyre ma már sokan a neveléstudomány kezdeteként tekintenek, Gramsci számára nem puszta intellektuális gyakorlatként vetődött fel. Néhány évvel a háború előtt az olasz oktatás tudományos kutatása erősen háttérbe szorult, jórészt Croce és Gentile filozófiai hegemóniájának köszönhetően, akik az oktatással kapcsolatos kérdéseket a filozófia, az etika, sőt olykor a vallás részterületeként tárgyalták. 1923-ban Giovanni Gentile, az új fasiszta kormányzat oktatási minisztere megreformálta az olasz iskolarendszert. A reformok alapját a technikai és a szakképzés illetve a kulturális-tudományos oktatás megkülönböztetése jelentette. Az előbbi a munkára, az utóbbi az emberiség szellemi fejlődéséhez való hozzájárulásra és – természetesen – a politikai vezetésre volt hívatott felkészíteni.

Gramsci olyan új megközelítési módot dolgozott ki ezekre a kérdésekre, amely nem esik sem a pozitivista arrogancia hibájába, (azaz nem gondolja azt, hogy minden emberi problémára a tudomány és technológia jelenti a megoldást), de nem esik az idealista illúzió áldozatául sem (azaz nem tekint úgy az intellektuális és kulturális életre, mintha az minden gazdasági és politikai tényezőtől független volna). Gramsci számára a munka megszervezése és a kultúra megszervezése közti kapcsolat új, hivatásos formájában jelenik meg: technikai, szakmai felkészítésként, amelyre a munkaerőnek (a szakmunkástól a menedzserig) szüksége van ahhoz, hogy ellenőrzése alatt tartsa és irányítsa az ipari fejlődést – és a társadalmat, amely e fejlődés eredményeként elkerülhetetlenül létrejön.

1917. után a szovjet forradalom több figyelmet kapott a munkásmozgalmak részéről, mint a történelem legszörnyűbb európai háborúinak egyikéből kikecmergő országok bármelyikének belső problémái. Az olaszországi szocialista párt, mint sok más országban, nem csupán „reformistákra" és „kommunistákra" szakadt, hanem a „reformisták" és a „nacionalisták" között is szakadás keletkezett. Az utóbbiakból alakult ki hamarosan a fasiszta párt populista szárnya, hogy aztán néhány évvel később nemzeti-szocialistákká (nácikká) váljanak.

1922-től a fasiszta rendszer Olaszországban megálljt mondott minden demokratikus kísérletre, nemcsak a gazdaság, de a társadalmi, a kulturális és az oktatási kérdések tekintetében is. 1926. novemberétől Mussolini kormánya bevezette a rendeleti kormányzást, amelynek eredményeképpen a parlament és

minden ellenzéki szervezet feloszlatásra, az ellenzéki sajtó pedig betiltásra került. Az ezt követő tömeges letartóztatások során Antonio Gramsci is börtönbe került. Harmincöt éves volt ekkor, parlamenti képviselő és – 1924. óta – az Olasz Kommunista Párt főtitkára. 1928-as tárgyalásán az államügyész ezzel a mondattal zárta vádbeszédét: „Húsz évre meg kell akadályoznunk ennek az agynak a működését."

A fasiszta rezsimnek ekkorra már egyértelművé vált, hogy a legnagyobb veszélyt nem a hagyományos politikai akciók (és szervezetek) jelentik számára, és nem is az elveken alapuló intellektuális tiltakozás, hanem az intellektuális és politikai kritika és akciók keveredése.

Gramsci agyának működése azonban nem állt meg a börtönben. Éppen ellenkezőleg: nem sokkal letartóztatása után elkezdte tervezni azt a kutatást, amelyet életművének legfontosabb részeként tart számon az utókor: a „hegemónia", a politika és az oktatás közötti kapcsolat elemzését. Egy 1927. március 27-i keltezésű, Tatiana nevű sógornőjének írt levelében [Gramsci, 1965:57-60] számol be arról a tervéről, hogy valami örökérvényűt (*für ewig*) írjon, valamit, ami „lefoglalja és figyelmét a belső életére irányítja". A tervei között elsőként az olasz értelmiség történetére utal, de említ lingvisztikai kutatásokat, Pirandello színházáról, illetve regénysorozatok és az irodalmi közízlés tárgyában írandó tanulmányokat is. De még ha tervei valami örökérvényűre irányultak is, azaz még ha kutatásaira úgy gondolt is, mint ami magát a megismerést szolgálják és nem közvetlen gyakorlati, politikai célokat, már ebben az első levélben megjelenik az a közös alap, amely a különböző témákat összekapcsolja. Az értelmiség történelmét 'a közszellem formálódásának folyamataként' definiálja, terveinek különböző témáiról pedig azt írja, közös bennük a 'teremtő közszellem', vagyis az a mód, ahogy egy társadalmi csoport hegemóniája (a csoport szelleméből kinőve) politikai szerveződéssé fejlődik.

Egy másik, szintén Tatianához írott levelében úgy fogalmaz: „*kívülállóként* gondolkodni, vagy magáért a kutatásért kutatást végezni, az én számomra rendkívül nehéz […] Nem szeretek vaktában lövöldözni, jobb szeretem, ha konkrét ellenfelem vagy vitapartnerem van". Saját szellemét pedig egészében véve „polémikus természetűnek" aposztrofálja. [Gramsci, 1965:389-92]

Gramsci 1937-ben halt meg, azelőtt, hogy munkáját befejezhette volna. Harminchárom börtönfüzetét sógornője, Tatiana őrizte meg és csempészte ki Olaszországból. Gramsci jelentős életművet hagyott maga után bebörtönzése előtti időszakról is[4], ám a legnagyobb olasz gondolkodók és oktatók közé a börtönben írott levelei és jegyzetfüzetei emelik.

Csak a fasiszta rendszer bukását és a második világháború végét követően, 1947. és 1951. között került sor Gramsci börtönben írt munkáinak kiadására. A torinói Einaudi kiadó jelentette meg hat kötetben, Felice Platone szerkesztésében és Palmiro Togliattinak, az Olasz Kommunista Párt akkori főtitkárának közvetlen felügyelete mellett. Az első kötet [Gramsci, 1947], amely a börtönből írt leveleiből tartalmazott válogatást, elnyerte a legtekintélyesebb olasz irodalmi elismerést, a Viareggio-díjat.

1947-ben a fasiszta rendszer megdöntésében szerepet játszó két legnagyobb és legszé-

lesebb társadalmi támogatottsággal bíró politikai erő – a kereszténydemokraták és a kommunisták – szövetsége vette át az ország vezetését. Gramsci ekkortájt vált a fasiszta terror és az antifasiszta ellenállás szimbólumává. De ebben az időben került be Gramsci a hagyományos értelmiségiek pantheonjába is: Gramsci a filozófus, a történész, a politikatudós, az irodalomkritikus és – mellékesen – az oktató, amennyiben írt néhány szót iskoláról és nevelésről. A *Börtönfüzetek* első kiadásának szerkezete tanúskodik arról, hogy milyen mértékben lehet ezt a munkát „a gondolkodás hagyományos formáihoz kapcsolni". [PAGGI, 1970:xi] E kiadás hat kötete a jegyzetek tematikus gyűjteménye. A jegyzetek nem keletkezésük időrendjében követik egymást, hanem a következő témák szerint vannak csoportosítva: filozófia, mindenekelőtt a marxizmus [GRAMSCI, 1948A]; másodikként a kultúra és – külön témaként – az értelmiség [GRAMSCI, 1948B]; aztán az olasz történelem [GRAMSCI, 1949A], politika [GRAMSCI, 1949B] és irodalom [GRAMSCI, 1950]; és végül az egyéb, vegyes jegyzetek [GRAMSCI, 1951].

A szerkesztők által kialakított Gramsci-képet a börtönjegyzetek keletkezésének és fennmaradásának körülményeivel igazolták és magyarázták. A mű befejezetlen és töredékes volta és Gramsci szándékainak bizonytalan státusza miatt a kötetek szerkesztői felbátorítva érezték magukat arra, hogy a jegyzeteket koherensebb, olvasmányosabb formába rendezzék át. A helyzet iróniája, hogy Gramsci gyakran hívja fel jegyzeteiben a figyelmet arra a különbsége, amely egyfelől a szerző és az ő szándéka, másfelől művének sorsa között tapasztalható, és hogy e különbség észben tartása nélkülözhetetlen, ha meg akarjuk érteni egy szerző valódi, nevelő üzenetét.

Csak 1975-ben, az olasz politikai, kulturális környezet jelentős változása után jelent meg a börtönfüzetek új, immár a teljes szöveget tartalmazó kritikai kiadása. [GRAMSCI, 1975] Ezekben a kötetekben a börtönjegyzetek keletkezésük sorrendjében szerepeltek annyi változatban és olyan formában, ahogy Gramsci leírta őket, beleértve a javításokat, áthúzásokat, és a monografikusabb kidolgozottságú füzetekbe átemelt újrafogalmazásokat.

A két kiadás filológiai összehasonlítása alapján kiderült, hogy két, egymástól merőben eltérő Gramsci kép lehetséges. [MONASTA, 1985] A szöveghű kiadás sokkal kevésbé „töredékes" művet eredményez, mint amire számítani lehetett. A különböző témákat, melyek az első kiadásban használt címeket ihlették, összeköti egy határozott, következetesen felfelbukkanó közös gondolat. A különböző területekről (filozófia, történelem, irodalom, a kultúra és az oktatás szervezetei) származó példákkal a társadalom valódi „intellektuális szerepét" kívánta Gramsci feltárni (illetőleg feltárásának módját tanítani). Márpedig ez a funkció mindig oktatási és politikai egyben. Az első kiadás Gramscit mint vezető értelmiségit mutatja be – egy hagyományos értelemben vett értelmiségi képét vázolva fel –, sokoldalú reneszánsz emberként ábrázolja, aki még a börtönben is megtalálja a szellemi szabadsághoz vezető utat az olvasás, a tanulás és az utókor számára való írás révén. Ebből a képből azonban hiányzik a központi gondolat. Az ötvenes években valószínűleg nem is lehetett a kép egészét felrajzolni sem nyugaton, sem keleten. A kultúra domináns erői, sem a progresszívek, sem a konzervatívok, nem voltak felkészülve arra, hogy „tárgygyá" váljanak saját maguk számára, hogy saját „anyagukat", saját politikai gyökereiket kutassa valaki.

Gramsci központi gondolata az, hogy a kultúra szervezete „organikus" viszonyban áll a domináns hatalommal. Az értelmiséget nem a munka alapján lehet meghatározni, amelyet végez, hanem a szerep alapján, amelyet a társadalomban betölt. Ez a szerep pedig mindig, tudatosan vagy kevésbé tudatosan egy domináns vagy dominanciára törekvő csoport technikai és politikai „vezetése".

> *Minden társadalmi csoport, amely gazdasági termelés világában egy lényegi funkció eredeti terepén világra jön, organikusan (saját magával együtt) létrehozza értelmiségi rétegét (vagy rétegeit), amely biztosítja*

a homogenitását és saját szerepének tudatára ébreszti nem csupán gazdasági, hanem társadalmi és politikai értelemben is.

[Gramsci, 1975:1513; Gramsci, 1971b:5]

Gramsci első példája az „értelmiségre" a „kapitalista vállalkozó", aki maga mellett életre hívja „a műszaki szakember, a közgazdasági szakértőt, az új kultúra, az új jogrend szervezőjét, stb. […] A vállalkozó maga a társadalmi szervezet egy magasabb szintjét képviseli, amelyet már bizonyos irányító és technikai (értsd: intellektuális) képességek jellemeznek. Ez Gramsci definíciója a „szerves" értelmiségre és annak egyszerre technikai és politikai szerepére. Mindazonáltal meg kell érteni azt is, hogy sok értelmiségi miért „állítja magát autonómnak és a domináns csoporttól függetlennek" illetve miért tekint magára úgy, mint önálló társadalmi csoportra. Ennek az az oka, hogy „minden »alapvető« társadalmi csoport, amely a gazdasági struktúrából a történelem színpadára lépett […] mindig (legalábbis a mai napig) több különböző, már létező értelmiségi csoportot talált ott, amelyek látszólag történelmi folytonosságot jelentettek még a politikai és társadalmi formák legbonyolultabb és legradikálisabb változásai idején is." [Gramsci, 1975:1514; Gramsci, 1971b:6-7] Erre az értelmiségre, amelyet a Gramsci „hagyományos típusú" értelmiségnek hív, példa az egyházi és hivatalnokrend, a tudós, az elméleti szakember, a világi filozófus, stb. Nem véletlen, hogy az ilyen értelmiségre az angolban a mai napig gyakran a 'hivatalnok' (*clerks)* szót használják, míg más hasonló, a latin *clericus* szóból származó kifejezések sok nyelvben a a szellemi munka hagyományos formáinak megnevezésére szolgálnak.

Ha az értelmiségek sok különböző tevékenységének leírására egyetlen egységes kritériumot akarunk találni és ezeket lényegi tekintetben meg kívánjuk különböztetni más társadalmi csoportosulások tevékenységeitől, akkor „módszertani hibát" követünk el, hisz „az értelmiségi tevékenységek sajátos természetét vizsgáljuk, ahelyett hogy a kapcsolatok teljes rendszerét kutatnánk, amelyben ezek a tevékenységek […] megtalálják helyüket a társadalmi viszonyok általános komplexitásában."

A „fizikai munka" és a „szellemi munka" hagyományos megkülönböztetésének kritikája az egyik legfontosabb lépés az oktatás új elmélete felé. Gramsci szerint ez a szembeállítás ideologikus, hiszen a társadalmi és gazdasági élet valódi funkcióiról a működés „technikai sajátosságaira" tereli a figyelmet.

Minden fizikai munkában, még a legleala-csonyítóbban és a legmechanikusabban is, benne rejlik a szellemi munka […] egy minimuma. […] Minden ember értelmiségi, mondhatjuk: de nem minden ember tölt be értelmiségi szerepet a társadalomban. […] Nincs olyan emberi tevékenység, amelyből a szellemi tényező minden fajtáját ki lehetne zárni: a homo faber elválaszthatatlan a homo sapienstől.

[Gramsci, 1975:1516]

Gramsci elemzésének oktatást érintő következményei a tizenkettedik füzetben kerülnek kidolgozásra (innen származik az iménti idézet is). Ez a füzet egy hosszú „monográfia", amelybe Gramsci más füzetekből is átemelt és részben újrafogalmazott szövegrészeket. Az üzenet a legkevésbé sem homályos, ahogy ezt a híres konklúzió is alátámasztja:

Az új értelmiség létmódja nem az ékesszólásban, […] hanem a gyakorlati életben való részvételben áll. Tervezőként, szervezőként, 'meggyőzőként' és nem pusztán szónokként kell fellépnie […], a technikától mint munkától eljut a technikáig mint tudományig és a történelem humanista felfogásig, amely nélkül 'szakember' maradna és nem válna 'vezetővé' (technikai és politikai értelemben).

[Gramsci, 1975:1551; Gramsci, 1971b:10][5]

A hagyományos és a technikai képzés megkülönböztetése, amely a szellemi és a fizikai munka társadalmi szembeállítását tükrözi, ideologikus distinkcióként lepleződik le, amennyiben elrejti a valóságos szembeállítást az 'irányító' és az 'alárendelt' társadalmi szerepek között, ami viszont független attól,

hogy a munkát, amely az adott társadalmi csoportot jellemzi, szelleminek vagy fizikainak tartjuk-e. Ami a szűk értelemben vett oktatást illeti, Gramsci szerint „a modern világban az ipari termeléssel (még legprimitívebb, legkevesebb szakértelmet igénylő formáival is) szorosan összefonódó szakmai képzésnek kell megalapozni az új típusú értelmiséget." Ez pedig mindenki számára elérhető oktatást, illetve az iskola és a munka, illetve a képzés szakmai és emberi oldalának szoros kapcsolatát feltételezi.

Az oktatási-nevelési és politikai szintek elemzése nem korlátozódik a tizenkettedik füzetre – noha ennek alapvető jelentőségét természetesen nem kívánjuk kétségbe vonni – hanem valamennyi börtönfüzeten végighúzódik. A szintén monografikus tizenkilencedik füzetet, amely a *Risorgimento*val foglalkozó korábbi szövegek újrafogalmazását tartalmazza, például nem lehet pusztán történelmi elemzésnek tekinteni. A leghosszabb szövegrészlet (24 oldal a 119-ből) „a politikai vezető rétegnek a nemzet és a modern olasz állam kialakulásában és fejlődésében játszott szerepét" tárgyalja.[6] Itt is pontosan ugyanazt az elemzést találjuk, amelynek alapja

> *a történelmi-politika kutatás által megkövetelt módszertani konzisztencia: nincs önálló társadalmi osztályként létező értelmiség, minden társadalmi csoportnak van saját értelmiségi rétege, vagy – ha nincs – akkor olyan irányban fejlődik, hogy legyen. A történelmi szempontból (és aktuálisan) haladó osztály értelmisége mindazonáltal olyan mértékű vonzerővel bír, hogy végső soron hatalmába keríti a többi társadalmi csoporthoz tartozó értelmiségieket is, és ezzel létrejön egy minden értelmiségit magába foglaló szolidaritási rendszer, amelyet bizonyos pszichológiai vonások (hiúság stb.) és gyakran kasztjelleg (műszaki-jogi, testületi stb.) határoz meg.*
>
> [Gramsci, 1975:2010; Gramsci, 1971b:55]

Az új uralkodó osztály kialakulásának elemzése során Gramsci fontos megkülönböztetéssel él: az „irányitást" és a „dominanciát" állítja szembe egymással. A megkülönböztetés már Leninnél is megtalálható mint a nép konszenzusának elnyeréséhez szükséges erő (mely a proletárdiktatúra 'átmeneti' időszakában használandó) és a nép hozzájárulását biztosító kulturális hegemónia szembeállítása. Ugyanez a distinkció Gramscinál más értelmet nyer, hiszen nála arról van szó, hogy a társadalmat az új osztály már azelőtt irányítja, hogy kormányzati tényezővé válna. A „szerves" értelmiség funkciója a társadalom „szellemi és kulturális" vezetése az oktatás és a kultúra megszervezése révén, nem pedig a hagyományos, törvényre és erőszakra támaszkodó kényszerítő eszközök által.

A tizedik és tizenegyedik, filozófiáról és Benedetto Croce az első világháborúban és az azt követő fasiszta rendszerben játszott szerepéről írt füzetben, megtalálhatjuk ugyanezt a gondolatmenetet – fontos kiegészítésekkel. A központi téma itt a 'politikai hegemónia' mint oktatási folyamat.

Alapvető fontosságú, állítja Gramsci, lerombolni azt a széles körben osztott előítéletet, mely szerint a filozófia furcsa, bonyolult, szakértők és hivatásos filozófusok által űzött különleges szellemi tevékenység. Világossá kell tenni, hogy minden ember filozófus, mégpedig oly módon, hogy a „spontán filozófia" határait úgy jelöljük ki, hogy ezáltal az mindenki számára elérhetővé váljék.

A filozófia benne rejlik magában a nyelvben, a hétköznapi gondolkodásban és a népi vallásosságban, azaz „a hiteknek, a babonáknak, a közkeletű vélekedéseknek és azoknak a látásmódoknak az egész rendszerében, ahogy a dolgokra és a cselekedetekre tekintünk." A fő kérdés így nem az, hogy filozófusok vagyunk-e vagy sem, hanem az, hogy mechanikusan belehelyezkedünk-e abba a világnézetbe, amelyet külső környezetünk, azaz a számos társadalmi csoport kényszerít ránk, amelynek tudatos világba való belépésünkkel automatikusan részévé váltunk, vagy „tudatosan és kritikusan kidolgozzuk-e saját világnézetünket és így agyunk munkája révén (amely során kijelöljük munkálkodásunk területét) aktív részt vállalunk-e a világ törté-

nelmének alakításában saját vezetőnkké válva és elutasítva azt, hogy passzívan és apatikusan tudomásul vegyük egyéniségünk kívülről történő alakítgatását." [GRAMSCI, 1975:1375-6; GRAMSCI, 1971B:323-4]

Gramsci oktatáselméletének egyik legvitatottabb fejezete a „spontaneitás" és a „konformitás" viszonyának kérdése. Ez a probléma mind a „spontán filozófiától" a „kritikus gondolkodás" felé vezető átmenet tárgyalása során, mind az iskoláról, az oktatásról és az „aktív képzésről" szóló jegyzetekben felmerül. Világnézetünkre mindig egy meghatározott társadalmi csoport tagjaként teszünk szert, annak a társadalmi csoportnak a tagjaként, amelynek gondolkodás- és viselkedésmódját magunk is osztjuk. Bizonyos értelemben mindannyian konformisták vagyunk: „az utca embere" vagy „kollektív eegyén". A kérdés az, hogy konformitásunk milyen történelmi embercsoporthoz köt bennünket.

Hasonló, bár kevésbé kidolgozott elemzést találunk a konformitás mibenlétéről az amerikanizmusról és a fordizmusról szóló huszonkettedik füzetben. A munka új, taylori megszervezése a munkavégző ember radikális, a történelemben korábban soha nem látott tömegesítését hozta, és Gramsci ezt fontos lépésnek tekintette a primitív, sőt állati körülmények között élő emberi nem új típusú emberré válása felé vezető úton.

> *Az iparosítás történelme az ember 'állatias' vonásai ellen vívott állandó harc (amely ma feltűnőbb és élénkebb, mint korábban bármikor). Szakadatlan, gyakran fájdalmas és véres folyamat, amelyben a természetes (állati és primitív) ösztönöknek való alávetettség új, összetettebb és merevebb rendnek, pontosságnak, precizitásnak adja át a helyét, lehetővé téve ezzel a közösségi életnek az ipari fejlődés következtében létrejövő mind komplexebb formáit. […] Az emberi létezés és életmód tekintetében bekövetkezett valamennyi változás idáig mindig puszta kényszer eredménye volt.[…] A civilizáció, a termelés és a munka új formáihoz igazított 'képzés' és kiválasztási rendszer a brutalitás olyan hihetetlen aktusai révén valósult meg, amelyek a gyengéket és a nonkonformistákat a kitaszítottság börtönébe vetették, ha éppenséggel nem semmisítették meg teljesen őket.*
>
> [GRAMSCI, 1975:2160-1; GRAMSCI, 1971B:298]

A nyers és realisztikus nyelv, amelyet Gramsci annak az „oktatási-nevelési" folyamatnak a leírására használ, amelynek során az embertömegek a megváltozott gazdasági környezethez való alkalmazkodást elsajátítják, sok kutatót vezetett arra a meggyőződésre, hogy Gramsci valamiféle autoritárius pedagógia mellett teszi le a voksát. [ENTWISTLE, 1980] Vannak, akik a Szovjetunióban uralkodó marxista oktatáselmélet különböző változataihoz kapcsolják, és elméletét Lenin proletárdiktatúráról szóló elképzeléseivel – ha nem rögtön Makarenko fiatalkorú bűnözők átneveléséhez kidolgozott módszereivel – állítják párhuzamba. Gramscinál találunk „a modern oktatás néhány elvével", egyebek között Rousseau és Pestalozzi „genfi hagyományával", a gyermeki egyéniség spontán, tanítói beavatkozás által meg nem zavart és el nem torzított fejlődését szorgalmazó elméletekkel vitába szálló szövegrészleteket. Néhány levelében és első jegyzetei egyikében Gramsci kritika tárgyává teszi a gyermekek spontán fejlődéséről szóló „illúziót", és kijelenti a gyermeknek születésének pillanatától kezdve meg kell tanulnia alkalmazkodnia környezetéhez és életében az iskola csak egy kis részt képvisel. „A nevelés mindig küzdelem a biológiai funkciókhoz kapcsolódó ösztönökkel szemben, küzdelem a természet ellen, hogy uraljuk azt és megteremtsük a »valóságos« emberi lényt." [GRAMSCI, 1975:114] A tanulás erőfeszítés, a tanuláshoz, ahogy bármilyen más oktatási teljesítményhez is, pszichológiai és fizikai fegyelemre van szükség, ami nem „kellemes": „alkalmazkodási folyamat, egy habitus megszerzése erőfeszítés, unalom és bizony szenvedés árán." [GRAMSCI, 1975:1549; GRAMSCI, 1971B:42]

Noha lehetnek kétségeink Gramsci tényleges „pedagógiai", azaz az iskolában és a családokban alkalmazandó módszerekre vonatkozó – nézeteit illetően, hiszen ezek a kér-

dések viszonylag kidolgozatlanok maradnak írásaiban, gondolkodásának egészéből következő általános oktatáselmélete egyértelmű.

Gramsci oktatáselméletének minden értelmezése tévútra vezet, ha nem tesz különbséget a „deskriptív" és a „preskriptív" megközelítés közt. A *konformitás* kifejezés Gramscinál nem azt a (negatív) hajlamot jelenti, hogy az ember vezetni és befolyásolni hagyja magát a „divattól", hanem eszköz annak a folyamatnak az értelmezéséhez, melynek során a többség (legyen szó bármilyen társadalomról és bármilyen politikai rendszerről) hagyományokat és szabályokat követ.

> *A konformitás tehát nem más mint 'társiasság', mégis érdemes a 'konformitás' szót használni, mert ez jobban bosszantja az ostobákat. […] Túlságosan könnyű eredetinek lenni pusztán azáltal, hogy az ellenkezőjét tesszük annak, amit a többiek csinálnak […]. Az igazi nehézséget az jelenti, hogy úgy legyünk őszinte, spontán és eredeti egyéniségek, hogy közben ragaszkodunk a fegyelemhez és a társiassághoz.*
>
> [Gramsci, 1975:1720; Gramsci, 1985:124]

Az oktatás igazi problémája így a „konformitás" (azaz a szocializáció) egy adott társadalomban rendelkezésre álló, különböző fajtáinak tudomásul vételében és egyik vagy másik melletti elköteleződésben rejlik. Gramsci általános oktatáselméletének valódi nóvuma az oktatás mibenlétének tudományos megközelítése minden szinten, politikai vezetéstől társadalmi konformitáson át egészen az iskoláig és a családi életig. Az oktatás hagyományos értékorientált megközelítését követve mindazonáltal felmerülhet néhány kényes kérdés. Például, hogy Gramsci elmélete szükségszerűen cinikus perspektívát jelent-e? Vagy, hogy rendelkezünk-e megfelelő kritériumokkal ahhoz, hogy „előírjuk" és ne csupán „leírjuk" az általunk előnyben részesített oktatási modellt?

Ezek a kérdések értékek és meggyőződések elemzését igénylik, azaz az 'ideológiák' és azok modern társadalmakban betöltött szerepének kérdéséhez vezetnek. Kérdéseinket így a következőképpen is feltehetjük: lehetséges-e oktatás ideológia nélkül? Ha nem, hogyan válasszunk ideológiát a sok közül?

Az ideológiák elemzésének első lépéseként Gramsci leszögezi, hogy „ideológiák önmagukban nem léteznek"; az ideológiák eltorzult elméletek, melyek elméletek „doktrínává" válásával jönnek létre; azaz nem a valóság megértésének eszközei, hanem sokkal inkább a gyakorlati cselekvés és az emberi viselkedés irányítására hívatott erkölcsi elvek halmaza. Az elméleteknek ez a doktrínává és ideológiává alakulása nem az elméletből magából eredő „spontán" folyamat, hanem „organikus", amennyiben az elméletek politikai felhasználásával áll „szerves" kapcsolatban, ami már önmagában is „ideologikus". Az „ideológia", mondhatni, melléknév, amennyiben szűk értelemben vett ideológiák nincsenek, csak elméletek és doktrínák ideologikus, azaz oktatási-nevelési célú felhasználása.

A néhány jegyzet egyikében, amely a Börtönfüzetek kritikai kiadás előtt nem jelent meg nyomtatásban, találunk egy definíciót az „ideológiára": „az ideológia dinamikus oktatási-nevelési karakterrel bíró tudományos hipotézis, amelyet a történelem tényleges menete igazol vagy tesz kritika tárgyává." [Gramsci, 1975:507]

A nevelés kritikai funkciója, amely szintúgy lényegi mozzanat Gramsci gondolkodásában, kérdésessé válik, ha szükségszerűnek tételezzük a nevelés és az ideológia kapcsolatát. Nehéz eldönteni, hogy mit gondol Gramsci arról, hogy milyennek kellene lennie a nevelésnek, mivel úgy tűnik, sokkal inkább érdekli az, hogy ténylegesen milyen.

A másik, Gramsci által előszeretettel hivatkozott példa, Machiavellié. Az ő nevéhez és a „machiavelliánus" jelzőhöz máig a politikai hatalom brutális és romlott arcát kapcsoljuk pusztán azért, mert azt írta le, hogy milyen (és milyen lesz valószínűleg mindig) a politika valójában, ahelyett, hogy arról beszélt volna, hogy milyen lehetne.

Egy fontos kérdés azonban megválaszolatlan marad mind Gramscinál, mind Machiavellinél, az ugyanis, hogy milyen „nevelési"

funkcióval bír a politikai hatalom – illetve Gramscinál az ideológia – mechanizmusainak precíz leírása. Vajon az emberek realista gondolkodásra, a politika egymással szembenálló erők küzdelmeként való felfogására nevelését szolgálja? Avagy inkább a politika rejtett oldalának leleplezését és azt, hogy az embereket megtanítsa arra, hogyan élhetik életüket és alakíthatják ki nézeteiket bátran, minden politikai erőtől függetlenül?

Több jel utal arra, hogy Gramsci ambíciója nem pusztán 'deskriptív' és hogy írásaiban benne rejlik egy új típusú nevelési-oktatási stratégia is.

Egyrészt „Machiavelli politikájának" interpretációjára utalhatunk: amikor arról a szerepről ír, melyet Machiavelli a „politika" tudományos leírásának történetében játszott, Gramsci azt a kérdést teszi fel magának (és mindannyiunknak), hogy kihez szólt, milyen célt és milyen politikát követett Machiavelli a *Fejedelem* megírásával. Nyilvánvalónak tűnik, hogy nem kívánta és nem is volt szükség rá, hogy az uralkodókat a hatalom megszerzésére és megtartására oktassa, hanem a politika mechanizmusait akarta magyarázni, érthetővé tenni. A politika, amelyet Machiavelli könyvével űzött, nem az a politika, amelyről könyvében írt, hiszen a politika kritikai leírásának oktató-nevelő hatása éppen az új osztályokat készítette fel és tette erősebbé a régi arisztokratikus uralkodó osztállyal szemben.

Másrészről a tudományos és „deskriptív" folyamat önmagában új koncepciót jelent a „kritikai gondolkodásban": a közvélekedés szerint a kritika valamiféle tiltakozás az ellen, amit nem akarunk. A „kritikai gondolkodás" Gramscinál nem elméleti játszma, amely az egyik teóriát játssza ki egy másikkal szemben, de nem is az az „idealista illúzió", amely szerint az elmélet, a kultúra, az oktatás és a nevelés független lehet történelmi, „materiális" alapjuktól. Gramsci számára a „kritikai gondolkodás" az elmélet „materiális" alapjainak folytonos keresése és feltárása, azaz az elmélet ideológiai célú felhasználásának kritikája. Végül ne feledjük: Gramsci nem hirdet „tudományos semlegességet" oktatási-nevelési stratégiájában. Van szerinte egy meghatározott ideológia, azaz oktatási-nevelési koncepció, amely előnyben részesítendő, mégpedig nem elméleti okokból (nem azért, mert – szemben a többivel – igaz), hanem gyakorlati szempontból: a „gyakorlat filozófiája" az, ami ideológiai eszközzé képes válni, ami alkalmas arra, hogy a tömegek számára érthetővé tegye a politikai és kultúra működésének mechanizmusait, az eszmék történelmi és gazdasági megalapozottságát és ezáltal képessé tegye őket arra, hogy „vezessék társadalmukat és ellenőrizzék azokat, akik őket vezetik".

> ***„A hagyományos „akadémikus" értelmiségiek azonban már (többé-kevésbé tudatosan vállalva) olyan politikai és kulturális ügyek szolgálatában állnak, amelyeket nem ők határoznak meg és hajtanak végre, hanem csupán eszközül szolgálnak végrehajtásuk során."***

Ez a gondolat a különböző, egymásnak olykor ellentmondó Gramsci-képek ütközőpontja.

A Börtönfüzetek első kiadásának szerkesztője a „praxisfilozófiát" egyszerűen a „marxizmussal" és a „történelmi és dialektikus materializmussal" azonosította.[7] Amellett érvelt, hogy a börtönben dolgozó Gramsci parafrázisok és álnevek mögé volt kénytelen rejteni azokat a kifejezéseket és definíciókat, amelyek miatt a cenzúra kivehette volna kezéből a tollat. Ez azonban nem tűnik túlságosan meggyőző érvnek, ha arra gondolunk, hogy sem a börtönben, sem azon kívül nem volt titok, hogy a kommunista párt vezetője-

ként került börtönbe. Azt hiszem, bátran kijelenthetjük, hogy a „praxisfilozófia" és a marxizmus nem ekvivalens fogalmak.

A számtalan pontnak az elemzése, amelyben a *Börtönfüzeteken* dolgozó Gramsci és a Szovjetunióban uralkodó, „hivatalos" és „ortodox" marxizmus álláspontja eltér egymástól, meghaladná jelen írás kereteit. Elegendő annyit megjegyezni, számos helyen markáns kritikát fogalmaz meg a marxizmus vulgarizálásáról, amelyet Sztálin nevében Buharin hajtott végre (míg aztán maga is a sztálinizmus áldozatául esett). Az is köztudott, hogy börtönévei alatt Gramsci sok párttársával ellentétes véleményen volt az európai marxizmus fejlődése kapcsán.

A „praxisfilozófia" Gramscinál autonóm kifejezés, amely a marxi örökség általa legfontosabbnak tartott elemére, az elmélet és a gyakorlat, a gondolat és a tett megbonthatatlan kapcsolatára utal. A 'praxisfilozófiának' eredetisége abban áll Gramsci szerint, hogy ez az egyetlen ideológia, amely kritikus tud lenne saját magával, más szóval képes az ideológiák (köztük természetesen a marxizmus) „materiális" (azaz történelmi és gazdasági) gyökereinek feltárására és így az elméletet és a gyakorlatot folyamatosan egymásra vonatkoztatni. Az elmélet, a tudomány és az információ ideologikus használatának legújabb példája az ideológiák haláláról szóló, széles körben elterjedt nézet. E doktrína szerint Gramsci mint a legnagyobb marxista gondolkodók egyike idejétmúltnak számít és a marxista eszmékkel együtt feledésre van ítélve. [Grant, 1981:97] Úgy véljük azonban, hogy írásai alapján Gramsciról másféle kép is kialakítható. A harmincas években, abban a világtörténelmi helyzetben, mikor a diktatúra, a társadalom átszervezése és a rendkívüli konformizmus versengett egymással egészen a második világháború végső pusztításáig, Gramsci új irányt nyitott a gondolkodás, a politikai cselekvés és az oktatás-nevelés területén. Kétségkívül jelentős különbségek vannak a szovjet sztálinizmus, a német nácizmus és az amerikai fordizmus között – különösen alkotmányos és politikai tekintetben. Az egymástól valóban nagyon különböző politikai rendszerekben élő emberek azonban munkakörülményeik, életfeltételeik és a tőlük elvárt konformizmus miatt egyformán híján voltak a „kritikai gondolkodás" és az egyéni fejlődés lehetőségeinek.

Ezért tarthatjuk Gramsci tanítását (ahogy azt mai szemmel ennek a történelmi korszaknak sötét háttere előtt látjuk) fontos hozzájárulásnak a nevelés-oktatás egy új megközelítéséhez, amely tudományos kritika tárgyává tesz mindenfajta ideológiai és oktatási folyamatot.

Az alábbiakban Gramsci írásaiból levezethető oktatáselmélet és –gyakorlat főbb hipotéziseit tekintjük át.

Az oktatási folyamatok nagy változatosságot, sokféleséget mutatnak, kutatásuk és tanulmányozásuk során különös figyelmet kell szentelni azoknak a mozzanatoknak, melyeket általában nem szokás szigorú értelemben oktatásnak tekinteni. Az iskola, a szakképzés, a felnőttoktatás és az egyetem képezi a felszínt, ahol a kultúra és a politika közti konfliktusok megjelennek, miközben a „permanens meggyőzés" manővereinek többsége a formális oktatási rendszeren kívül zajlik. Az elektronikus és írott média területén hozott döntések, a munka világában bekövetkezett változások, ennek vagy annak a technológiának előnyben részesítése egy másikkal szemben az iparban vagy a szolgáltatási szférában, a szakszervezeti és párthivatalnokok és vezetők választásának, kinevezésének módja, illetve szerepük a társadalom mindennapi életében – ezek a modern oktatási játszmák rejtett, nem mindenki számára nyilvánvaló, ám mégis legfontosabb terepei.

Gramsci műveiből nemcsak egy elemzési és cselekvési módszer vezethető le, amely az értelmiségek típusaira és társadalomban betöltött szerepeik típusaira fókuszál, hanem egy oktatási-nevelési stratégia is, amely a szűk értelemben vett oktatási rendszer (az első-, a másod- és a harmadfokú oktatás) megújításának alapjául szolgálhat.

Gramsci általános oktatáselméletét alapul véve kijelenthetjük, hogy a modern társadal-

mak új típusú értelmiségét könnyebben megtalálhatjuk az ipar és a szolgáltatási szektor adminisztrátorai és menedzserei között, a magas beosztású köztisztviselők, a központi és a lokális bürokrácián belül, illetve a szakképzés és a szakmai tréningek egyre bővülő szektorában, mint a hagyományos „akadémikus" értelmiségiek között, akik mindazonáltal még mindig véleményformáló tényezőknek tűnnek. Ők azonban már (többé-kevésbé tudatosan vállalva) olyan politikai és kulturális ügyek szolgálatában állnak, melyeket nem ők határoznak meg és hajtanak végre, hanem csupán eszközül szolgálnak végrehajtásuk során.

Gramsci elemzésével és stratégiájával lehet vitatkozni, az azonban tagadhatatlan, hogy az értelmiségek és a kultúraszervezés történelmének tanulmányozása terén úttörő munkát végzett. A hagyományos értelmiség mindenhez értett és mindenben szakértő volt, kivéve saját szerepét. Ez önmagában sokatmondó és azzal az arroganciával (és illúzióval) magyarázható, ahogy magukat a tudás „szubjektumának" és nem tárgyának tekintették. Az értelmiségi lét és az új típusú értelmiség esetében azonban komoly veszélyt jelent a demokráciára nézve a társadalomban betöltött valóságos szerep mibenlétéről való tudás hiánya. Azzal járhat, hogy az igazi döntéshozó folyamatok, amelyek a kulturális és politikai hegemóniához kapcsolódnak, elszakadnak „természetes" (szervezeti, alkotmányos) alapjuktól, ahol pedig a demokratikus kontroll megvalósulhatna és mindenfajta kontrollt nélkülöző, rejtett erők kezébe kerülnek.

Végezetül, ami az oktatási rendszert illeti, Gramsci megközelítése nem jelenti azt, hogy az iskolai és az egyetemi oktatás lényegtelen lenne a „kritikai gondolkodás" oktatási stratégiája számára. Az oktatás módszerein, tartalmán és szervezeti formáján az alábbi fő tételek szellemében változtatna: szorosabb kapcsolat az iskola és a munka, az elmélet és a gyakorlat között, nagyobb figyelem a munka- és a kultúraszervezés történelmére és végül, de nem utolsósorban nyílt vita az oktatás céljairól és azokról az értékekről, amelyekre egy adott társadalomban az oktatáspolitika támaszkodhat.

Ez az új oktatási stratégia és módszer érinti a tanárok státuszát, amennyiben a tanárok nem tekintik magukat a hagyományos értelmiség részének és így függetlennek a társadalmi és politikai nyomástól. Az oktatásnak a hegemónia és a konformitás folyamataként való felfogása sok tanárt zavarhat, különösen azokat, akik tanítványaikat és hallgatóikat nagyobb szabadság és személyes függetlenség elérésében kívánják segíteni. Ha azonban a tanár tisztán látja a politikai hegemóniát mint oktatási-nevelési folyamatot (akár jó ez, akár rossz), akkor ez kiindulópontul szolgálhat a tanárok és oktatók egy újfajta professzionalizmusának megteremtése felé. [MONASTA, 1989]

ford. Fülöp Endre

JEGYZETEK

1 A tanulmány első megjelenési helye: *Prospects: the quarterly review of comparative education* (Paris, UNESCO: International Bureau of Education), vol. XXIII, no. 3/4, 1993, p. 597-612. (letöltve a http://www.ibe.unesco.org/publications/ThinkersPdf/gramscie.pdf címről, 2010. febr. 2-án)

2 Attilo Monasta (Olaszország) kísérleti oktatást tanít a Firenzei Egyetemen, koordinátor az EU egyetemközi együttműködést támogató hálózatánál, a NICOPED-nél (Network of Interuniversity Cooperation). Szakmai tapasztalatokat középiskolai oktatásban (történelem, filozófia, pszichológia és oktatás), szakszervezeti munkában, ipari és trénerképzés szervezésében szerzett Toszkánában. Jelenleg az oktatás elméletét és történetét, az értelmiség társadalmi szerepét, az oktatás és az ideológia kapcso-

latát kutatja. Legutóbbi publikációja: *L'educazione traditta: criteria per una diversa valutazione complessiva dei Quaderni del carcere di Antonio Gramsci.* [MONASTA, 1985]

3 F. W. Taylor *The Principles of Scientific Management* című munkájának első olasz fordítása 1911-ben jelent meg. Maria Montessori, az első olasz nő, aki orvosi egyetemet végzett, 1909-ben adta ki *Il metodo della pedagogia scientifica applicata all'educazione dell'infazia* című művét.

4 Gramsci bebörtönzése előtt keletkezett műveit az Einaudi kiadó jelentette meg a *Börtönfüzetek* hat kötetének kiadását követően. Ezen művek nagy részét egy ötkötetes sorozatban gyűjtötték össze. [GRAMSCI, 1954; GRAMSCI, 1958; GRAMSCI, 1960; GRAMSCI, 1966A; GRAMSCI, 1971A] A déli kérdésről írt híres esszéje, amelyen éppen letartóztatásakor dolgozott, így befejezetlen maradt, 1966-ban került kiadásra. [GRAMSCI, 1966B]

5 A tizenkettedik jegyzetfüzet legfontosabb témája az olasz oktatási rendszer elemzése és a régi klasszikus „oktatási elv" olyan új elvvel történő felcserélése, amelyre a mindenki számára elérhető egységes és átfogó iskolarendszernek épülnie kell. A *Börtönfüzetek* első kiadásában a tizenkettedik jegyzetfüzet szövege három részre volt szétszabdalva: a konklúzió az első részbe került mint az új típusú értelmiség definíciójához fűzött szimpla magyarázat, az iskoláról és az új oktatási elv kereséséről szóló hosszabb szövegrész jóval későbbre, egy sor az értelmiség különböző típusairól szóló jegyzet utánra került. Ez a szerkesztés az értelmiség és az oktatás hagyományos szétválasztását erősítette.

6 Ennek a jegyzetnek az első címe még sokatmondóbb: „Politikai vezetés a kormányzat elfoglalása előtt és után".

7 Ld. Gramsci: *Il materialismo storico e la filosofia di Benedetto Croce* című kötet szójegyzékét és előszavát. [GRAMSCI, 1948A:xix-xx]

IRODALOM

ENTWISTLE, Harold 1980: *Antonio Gramsci: Conservative Schooling for Radical Politics.* London: Routledge & Kegan Paul

GRAMSCI, Antonio 1947: *Lettere dal carcere.* Torino: Einaudi

GRAMSCI, Antonio 1948A: *Il materialismo storico e la filosofia di Benedetto Croce.* Torino: Einaudi

GRAMSCI, Antonio 1948B: *Gli intelletuali e l'arganizzazione della cultura.* Torino: Einaudi

GRAMSCI, Antonio 1949A: *Il Risorgimento.* Torino: Einaudi

GRAMSCI, Antonio 1949B: *Note sul Machiavelli, la politica e lo Stato moderno.* Torino: Einaudi

GRAMSCI, Antonio 1950: *Letteratura e vita nazionale.* Torino: Einaudi

GRAMSCI, Antonio 1954: *L'Ordine Nouvo (1919-1920).* Torino: Einaudi

GRAMSCI, Antonio 1958: *Scritti giovanilli (1914-1918).* Torino: Einaudi

GRAMSCI, Antonio 1960: *Sotto la mole (1916-1920).* Torino: Einaudi

GRAMSCI, Antonio 1965: *Lettere dal carcere.* (ed. by CAPRIOGLIO, S. - FUBINI, E.) Torino: Einaudi

GRAMSCI, Antonio 1966A: *Socialismo e fascismo: L'Ordine Nouvo (1921-1922).* Torino: Einaudi

GRAMSCI, Antonio 1966B: *La questione meridiale.* Roma: Editore Riuniti

GRAMSCI, Antonio 1971A: *La costruzione del Partito Comunista (1923-1926).* Torino: Einaudi

GRAMSCI, Antonio 1971B: *Selections from the Prison Notebooks.* (ed. and trans. by HOARE, Q. – NOWELL SMITH, G.) London: Lawrence & Wishart

GRAMSCI, Antonio 1975: *Quaderni del carcere.* (ed. by GERRATANA, Valentino) Torino: Einaudi

GRAMSCI, Antonio 1985: *Selections from Cultural Writings.* (ed. and trans. by FORGACS, D. – NOWELL SMITH, G.) London: Lawrence & Wishart

GRANT, Nigel 1981: '*Review of Entwistle, Harold: Antonio Gramsci: Conservative Schooling for Radical Politics' Comparartive Education.* Vol. 17. No. 1. (March 1981.)

MONASTA, Attilio 1985: *L'educazione traditta: criteria per una diversa valutazione complessiva dei Quaderni del carcere di Antonio Gramsci.* Pisa: Giardini.

MONASTA, Attilio (ed) 1989: *The Children of Japhet: a European Programme for the New Professionality of Techaers and Trainers.* Firenze: McColl Publisher.

PAGGI, Leonardo 1970: *Gramsci e il moderno principe. I. – Nella crisi del socialismo italiano.* Roma: Editori Riuniti.